

B. TO‘XLIYEV, M. SHAMSIYEVA, T. ZIYODOVA

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI

Toshkent - 2010

74.58

T98

To'xliyev, B.

O'zbek tili o'qitish metodikasi [Text] / B. To'xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova ; red. T. Niyazmetova. - Toshkent : Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. - 184 b.

ББК 74.58

I. Shamsiyeva, M. II. Ziyodova, T.

O'zbek tili o'qitish metodikasi kursi uchun bakalavriat yo'nalishi bo'yicha yaratilgan mazkur o'quv qo'llanmada "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", "Ona tili ta'limi Konsepsiyasi", "Ona tilidan davlat ta'lim standarti" talablariga muvofiq talabalar va o'quvchilarning kommunikativ savodxonligini oshirish, ona tili mashg'ulotlarini yangi pedagogik texnologiya asosida tashkil etish, til darslari samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasiga olib chiqish va dars jarayoniga tatbiq etishning usul hamda vositalari haqida baholi qudrat tavsiyalar berildi. Unda zamonaviy yo'nalishlar bo'yicha yaratilgan qo'llanmalar, darsliklar, maqola va ma'ruza matnlariga tayanildi.

Darslik pedagogika universitetlari va institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun mo'ljallangan.

"O'zbek tili o'qitish metodikasi" O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:

T. Niyazmetova, f.f.n., dotsent

Taqrizchilar:

M. Qodirov f.f.n., dotsent O'zMU

I. Azimov, f.f.n., dotsent

№729-40-54

ISBN 978-9943-06-301-3

© B. To'xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova. "O'zbek tili o'qitish metodikasi"

KIRISH

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek diyorida ham yangilanish, rivojlanish davri boshlanib, ijtimoiy hayot umumjahon andozalariga mos taraqqiyot yo'nalishlariga jadal sur'atlar bilan kirib bormoqda. Xalq xo'jaligining barcha sohalari, shu jumladan, ta'lim sohasida ham ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning qabul qilinishi ushbu jarayonlardagi eng muhim bosqich sifatida xarakterlanadi.

Yaxshi bilimzki, til va nutq ajralmas yaxlitlikni tashkil etadi. Shunga qaramay ular ayni bir xil hodisa ham emas. Ular nutqiy faoliyatning asosini tashkil etadi. Insonning nutqiy faoliyati zimmasiga ortilgan vazifalar nihoyatda ko'p. Shulardan biri kommunikativlik vazifasidir. Bu uning kishilar orasidagi aloqa, munosabat, muomalani ta'minlashi bilan bog'liq. Bunda axborotlarni boshqalarga yetkazish, o'zaro fikr almashish amalga oshadi. Uning vositalari esa turli ko'rinishlarga ega. Xususan, og'zaki, yozma, shuningdek, tilshunoslikda paralingvistik deb nom olgan vositalar bo'lishi mumkin. Oxirgi turkumga har xil imo-ishoralalar, mimikalar kiradi. Bunda bevosita nutqning o'zi ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin.

Og'zaki nutq, odatda, bevosita nutq jarayonini tashkil etadi. Yozma nutqda esa muayyan masofaning bo'lishi nazarga olinadi. Shunga ko'ra ularning izchilligi, to'liq yoki notugalligi ham har xil bo'lishi tabiiy.

Nutqning yana bir vazifasi uning tafakkur quroli ekanligidadir. So'z bilan "o'lukni tiriltirish va aksincha, tirikni o'ldirish mumkin" (Navoiy). So'zning inson tafakkuriga, ruhiyatiga, kayfiyatiga kuchli ta'siri ochiq haqiqatdir. Busiz badiiy adabiyotning bo'lishi mumkin emas edi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani ta'limning turli bosqichlarida tilning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tili o'qitishga tegishli grammatik atamalar tizimining allaqachon shakllanganligi va ularning ta'lim amaliyotida faol iste'molda ekanligini ta'kidlash joiz. Shunga qaramay, bu sohada hali anchagina notugalliklar, har xilliklar, hatto ichki ziddiyatlar mavjudligini e'tirof etishga to'g'ri keladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining boshqa bir qator nazariy hamda amaliy predmetlar bilan aloqadorligidan kelib chiqadigan atama va tushunchalar ham mavjud. Bunda, ayniqsa, didaktika, tarbiya nazariyasi,

pedagogik psixologiya fanlaridan o'tgan atama va tushunchalar, bevosita fanning predmeti va unga yondosh sohalaridan, tilshunoslik va adabiyotshunoslikdan o'tgan atama va tushunchalar ham asosiy mavqega ega. Nihoyat, bularning eng katta qismini bevosita til o'qitish nazariyasi va amaliyotiga oid sof metodik tushuncha va atamalar tashkil etishini eslash mumkin. Mazkur qo'llanmada o'rni-o'rni bilan mana shunday atama va tushunchalarning ta'riflari, tavsif va izohlari ham berib ketildi.

Titni tizimli o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi talabalarni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, ularning lug'at boyligini oshirish, o'zgalar nutqini tinglay va anglay olish, fikrni aniq, ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl va mazmun uyg'unligiga, mantiqiy mukammallikka erishish, "talaba — ta'lim — o'qituvchi" munosabatlarini to'g'ri tashkil etish — ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani egallangan bilimlarni pedagogik amaliyotga joriy qilish, ilg'or pedagogik texnologiyadan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. U ijodiy tafakkur sohibini shakllantirishning lingvodicaktik (lisoniy-ta'limiy) asoslarini o'rganadi.

Ijodiy tafakkur sohibini, ya'ni, o'sayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tutayotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan, **ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni** tarbiyalab voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.

Yangi zamonaviy texnologiyalarga asoslanib tuzilgan, ta'limning jahon andozalariga mos keladigan dastur va darsliklar yaratish — davr talabi. Aynan shu nuqtayi nazardan olganda, hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishining ilmiy talqinlari ham, lug'aviy — grammatik munosabatlar tizimi ham yangilandi va rivojlantirildi. Shu sabab, pedagogika institutlari hamda universitetlarini bitirib chiqayotgan yoshlar maxsus tayyorgarliksiz, ona tili mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazishga qiynaladilar. Mazkur o'quv qo'llanmada o'zbek tili o'qitishning yangilangan mazmuni, texnologiyasini — **ongli — verbal — kognitiv ta'lim** tizimiga tayanilgan holda izohlab berishga, bu haqida qisqacha tushuncha berishga harakat qilindi.

Uzluksiz konkurensiya (raqobatchilik)ka tayangan bozor iqtisodiyoti tezkor, tadbirkor, sharoitga ko'ra ish tuta biladigan, maqsadga erishish vositalarini jadallik bilan yangilay oladigan faol shaxslarga muhtoj bo'ladi. Shuning uchun G'arb davlatlarida tarbiya tizimida **bixevioristik** yondashuvdan **kognitiv** yondashuvga qarab siljish seziladi. Inson faoliyatini baholashda **kognitivizm** (ing. cognitive—ta'limiy, o'rganilgan,

o'zlashtirilgan) o'tgan asrning 60-yillarigacha pedagogika va psixologiyada hukmron bo'lgan bixevioristik yondashuvdan quyidagicha farqlanadi:

a) bixevioristik yondashuvda inson hatti-harakatlari tashqi muhit ta'siri bilan belgilanadigan, ko'p hollarda **ongsiz** reaksiyalar majmuasi sifatida tushuniladi;

b) kognitiv yondashuvda bu hatti-harakatlarda **onglilik** — ta'lim asosida hosil qilingan malaka va ko'nikmalar ustunligi tan olinadi.

Ko'rinib turibdiki, bixevioristik yondashuvda inson va tarbiya **sust**, kognitiv yondashuvda esa ular **faoldir**. Ma'lumki, bozor iqtisodiyotida yashash sharti insoniy faollikdir. Shuning uchun AQSh va G'arbda o'tgan asrning 60-yillaridayoq kognitivizm zudlik bilan pedagogika, didaktika tizimlariga kirib kela boshladi. Bu oqim o'sha davrda ancha ommalashgan ta'limning verbal (ya'ni kommunikativ muloqotda ta'lim oluvchining faolligi va o'zligini namoyon qilishga intilishi) usullari bilan birlashib, **ongli verbal — kognitiv ta'lim** yo'nalishini shakllantiradi. Mashhur pedagog — metodist D.Ozbel bu yo'nalishga asos solib, ta'lim jarayonida yetakchi usul — **kashfiyot** (ing.discovery) ekanligini alohida ta'kidladi. **Kashfiyot ta'lim usulining** mohiyati shundaki, ta'lim oluvchi har bir topshiriqni bajarish jarayonida yangi-yangi materiallarni kashf etish yoki nimadir yaratish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ta'lim jarayonida **onglilik** yetakchilik qiladi.

Sho'ro pedagogikasi ijodkor shaxsni emas, balki bilimdon **ijrochini** tarbiyalashga qaratilganligi sababli, ongli verbal — kognitiv ta'lim **usuli** tarbiya tizimida ommalashtirilmadi. Istiqlool sharofati bilan bunday to'siqlar barham topdi va O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida **...ijodkor shaxsni tarbiyalash ta'lim tizimining bosh vazifasi...** — deb belgilandi. Jumladan, muhtaram Prezidentimiz O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi chaqiriq IX sessiyasida so'zlagan nutqida shunday ta'kidlagan edilar: "O'qituvchining bosh vazifasi — o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Shuning uchun bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zini oqlagan va yuqorida sanab o'tilgan psixolingvistik omillar bizning ta'lim tizimimizga ham shaxdam kirib kelmoqda".

Ta'lim jarayonida tafakkur mahsulini voqelantirishning bunday pedagogik — psixologik omillari, usul va vositalari juda ko'p va rang-barangdir. Ulardan asosiylari sifatida, quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin.

— Talaba, har bir mashg'ulotda darslik talabi asosida unga berilgan, yetkazilgan bilimlarni takrorlash emas, balki uning yo'llanmasi bilan yangi bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilishi, o'zi uchun biror yangilikni